
РОЗДІЛ I

ДІЯЛЬНІСТЬ РАДЯНСЬКИХ СПЕЦСЛУЖБ В УКРАЇНІ: ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

роцес сучасного державотворення обумовлює необхідність глибокого і всебічного дослідження історії України 20-30-х рр., об'єктивного висвітлення маловідомих, подекуди трагічних сторінок, потребою залучення самого широкого кола джерел, особливо тих, які протягом тривалого часу були не виправдано закриті для дослідників. Йдеться, перш за все, про документальні матеріали радянських спецслужб, які лише сьогодні, хоча і частково, увійшли до відкритих архівних фондів.

Зазначені корпуси містять в собі різноманітні за змістом матеріали. Однак чи не найбільший інтерес викликають інформаційно - аналітичні документи та архівно-слідчі справи громадян, що стали жертвами політичних репресій.

Численні інформаційно-аналітичні зведення, доповідні записки центральних і місцевих органів ВУНК-ДПУ-НКВС несуть в собі важливу інформацію про політичні, соціально-економічні та культурні процеси, що відбувалися в Україні в перші десятиріччя радянської влади, окреслюють специфіку регіонів, подають характеристики на окремих політичних, громадських діячів, місцевих партійних, радянських і господарських керівників.

Архівно-слідчі справи не лише відтворюють біографічні відомості щодо представників політичної еліти, майстрів культури, вчених розкривають долю сотень тисяч наших співвітчизників, що потрапили в жорна репресій, а й через призму окремої особистості показують ті зміни, що відбулися у суспільній свідомості на переломному для держави етапі.

Специфіка та умови формування документальних масивів радянських спецслужб потребують вироблення особливих підходів для їх опрацювання, застосування комплексу методів їх джерелознавчої критики. Розв'язання цих завдань відкриє широкі можливості для використання зазначених матеріалів, визначення ступеню достовірності закладеної в них інформації, з'ясування реального співвідношення з іншими корпусами документів.

Неоднозначна та суперечлива історія радянських спецслужб протягом тривалого часу залишалася однією з найменш розроблених в українській та зарубіжній історіографії. До того ж дослідники обмежувалися висвітленням діяльності органів ВНК-ВУНК, залишаючи поза увагою 20-30-ті і наступні роки.

На розробку проблеми певним чином наклала свій відбиток і специфіка роботи спецслужб, внаслідок чого до необхідних корпусів документів, закритих для широкого загалу, допускалося досить обмежене коло істориків, які підготували і опублікували ряд різних за своїм змістом, спрямуванням і науковою цінністю праць.

Літературу, присвячену діяльності спецслужб, можна умовно розділити на три основні групи: 1) наукові та науково-популярні монографії, статті; 2) збірники документів; 3) мемуари працівників спецслужб, безпосередніх свідків досліджуваних подій.

Аналізуючи наукову та науково-популярну літературу, слід відзначити, що першими історіографами радянських спецслужб стали безпосередні організатори та керівники ВНК-ВУНК, які прагнули не лише розкрити основні напрямки роботи, а й ідеологічно і морально обґрунтувати їх, виправдати свої дії на тлі вітчизняної історії. Саме цим позначені праці Н.Антипова, С.Дукельського, М.Лаціса, Я.Петерса¹ та інших, написаних з позиції невинуватої ідеалізації зусиль надзвичайних комісій. Подібні підходи значною мірою обумовили цілий ряд неточностей, помилок, невірне трактування тогочасних подій і явищ. Наприклад, серйозний сумнів викликає статистика розстрілів громадян в 1917-1919 рр., подана в працях М.Лаціса. Її співставлення з матеріалами Міжнародного Червоного Хреста, свідченнями “Комісії по розслідуванню злочинів більшовиків” під керівництвом генерала Рерберга, опублікованими повідомленнями місцевих органів ВНК-ВУНК, переконують в тому, що автор з цілком зрозумілих причин штучно занижив кількість смертних вироків, винесених надзвичайними органами в порядку “червоного терору”.

Важливо, що вже в першій половині 20-х рр. ряд серйозних досліджень, присвячених органам ВНК-ВУНК, було опубліковано на Заході. Найбільш цікавою за змістом, залученим фактичним матеріалом можна по праву вважати працю відомого історика і письменника С.П.Мельгунова², написану на основі паризького архіву денікінської комісії генерала Рерберга. Оскільки стрижнем останнього стали захоплені під час наступу білогвардійської армії оригінали документів Всеукраїнської надзвичайної

комісії, то наведені в монографії С.П.Мельгунова нормативні акти ВУНК (накази, протоколи тощо), можна вважати цілком достовірними.

Характеризуючи названу працю, О.Даніель та М.Охотін писали: “Книга С.П.Мельгунова “Червоний терор в Росії: 1918-1923”, видана вперше в 1923 році в Берліні, схожа з працею О.І.Солженіцина за багатьма параметрами. І за темою - Мельгунов описує початковий період того процесу втрати людськості, апофеоз якого - країна, вкрита виразками Архіпелагу. І за моральною спрямованістю: обидві книги - синодик безвинно загиблих; Мельгунов починає його, Солженіцин продовжує. Схожі і долі обох книг: обидві вони вийшли на Заході і тривалий час були недоступні більшості читачам в СРСР. Врешті-решт те, що обидва автора були вислані з країни і позбавлені громадянства, велику роль зіграли ці книги...”³.

Дещо поступається монографії С.П.Мельгунова за своїм рівнем книга М.Авербуха (Аверіуса) “Одесская чрезвычайка”, написана на свідченнях сучасників і позбавлена необхідної документальної бази⁴.

Позитивно оцінюючи праці про початковий етап діяльності радянських спецслужб, видані за кордоном, не можна не відзначити, що їх автори, виходячи з наявних можливостей, спиралися на обмежене коло джерел, суб’єктивні свідчення сучасників, що завадило їм дати повну і об’єктивну картину реальної дійсності..

В свою чергу, не став також переломним в радянській історіографії і період другої половини 20-30-х рр. Винятково zaangażовані, зорієнтовані лише на показ героїки чекістських органів, праці Л.Бичкова, М.Корнатовського, Т.Самсонова⁵, як і раніше, продовжували висвітлювати проблеми діяльності надзвичайних комісій, пов’язані з “боротьбою з контрреволюційними організаціями”. Наприклад, вже згадуваний Л.Бичков у своїй роботі основну увагу звертає на акції ВНК, спрямовані проти різних політичних партій і угруповань, заходи по розкладенню окремих частин і з’єднань білих армій.

Не домінували нові підходи в розробці теми і в другій половині 50-80-х рр., хоча видана у післявоєнні десятиріччя література і набула якісно нових рис. Йдеться, перш за все, про істотне розширення тематики досліджень, їх джерельної бази, введення в науковий обіг нових документальних масивів. Останнє яскраво засвідчила монографія Д.Л.Голінкова, яка витримала кілька видань⁶. В основу названої праці лягли звіти,

оперативні матеріали, архівно-слідчі справи, які до цього часу практично не використовувалися дослідниками. Все це дозволяє стверджувати, що, незважаючи на свою заідеологізованість, трафаретність у висвітленні подій і явищ, книга Д.Л.Голінкова не втратила свого інтересу і сьогодні, оскільки містить цікавий та маловідомий фактичний матеріал з досі неопрацьованих архівів радянських спецслужб.

В 60-80-х рр. з'явилося ряд праць, в яких робилися спроби не лише проаналізувати окремі, найбільш відомі операції спецслужб, а й викласти їх більш-менш цілісну історію на певному етапі розвитку радянської держави. Однією з перших таких робіт стала книга П.Г.Софінова, що охоплювала період 1917-1922 рр.⁷ Характерно, що автор, якого по праву можна вважати одним з офіційних історіографів спецслужб, звертаючись до подій в Україні, повністю ігнорує ВУНК, відводячи їй роль периферійного органу Всеросійської надзвичайної комісії. Аналогічні тенденції простежуються в статтях А.С.Велідова, Г.Д.Львова⁸, які віддають пріоритет у вирішенні всіх питань московському керівництву спецслужб на чолі з Ф.Дзержинським.

Через призму партійного керівництва надзвичайними комісіями розглядав історію ВУНК В.Д.Голіченко⁹. Причому, дещо перебільшеним здається нам його висновок про те, що органи ВУНК повністю перебували під контролем вищого політичного керівництва республіки. Водночас навіть побіжне ознайомлення з документами ЦК Компартії України засвідчує, що останній в кращому випадку дублював схвалені у Москві рішення.

Викликає заперечення і ряд положень статті П.П.Бачинського¹⁰, підготовленої до 50-річчя ВУНК. Наприклад, досить сумнівним здається нам твердження, що "...співробітники ВНК, в тому числі і чекісти України, завжди суворо дотримувались революційної законності". Відомо, що діяльність ВУНК у 1919 році різко критикував В.І.Ленін, який відзначав, що "...на Україні ЧеКа завдало величезної шкоди"¹¹.

З'ясуванню правового становища ВНК, її місця в системі правоохоронних органів присвятили свої праці В.М.Куріцин, Ю.П.Тітов¹². На жаль, жоден з них, працюючи над зазначеним колом питань, не зміг аргументовано розкрити ту законодавчу і нормативну базу для діяльності надзвичайних комісій або зробити цілком слушний висновок про її цілковиту відсутність. На останнє звернув увагу у своєму історіографічному огляді А.Л.Литвин¹³. Однак, всі його подальші спроби з'ясувати справжній стан речей навколо назви надзвичайного органу аж

ніяк не додали ясності у цьому важливому питанні.

Таким чином, монографічна література, науково-публіцистичні статті, видані в 20-80-х років, відзначилися, перш за все, вузькістю тематики. Як правило, дослідники зосереджувалися на обмеженому колі питань, пов'язаних з діяльністю ВНК-ВУНК, їх місцевих органів. Водночас, поза хронологічними рамками досліджень залишалися їх правонаступники - ОДПУ-НКВС-КДБ. По-друге, відсутність відкритого доступу до фондів партійних, державних органів, відомчих архівів колишніх спецслужб не давала можливості для належного висвітлення навіть окресленого кола питань. Разом з тим, видана в 20-х - першій половині 80-х рр. література, незважаючи на явні хиби і прорахунки, стала важливим етапом в дослідженні спецслужб, заклала певний фундамент для подальших наукових розробок.

Вже в 20-х роках була закладена традиція документальних видань з історії органів держбезпеки. Своєрідною першою ластівкою стало двотомне видання "Красная книга ВЧК", оприлюднене вперше в 1920-1922 рр.¹⁴ Його мету не приховував автор передмови до двотомника М.Лаціс, який писав: "Тут ми керувалися бажанням дати читачу послідовну картину боротьби контрреволюціонерів всіх мастей з Робітничо-Селянським Урядом. Ми переконані, що, ознайомившись з цими матеріалами, читаюча громадськість, яка не прийняла до цих пір принципів радянської влади, врешті-решт, виправдає всі її дії і скаже, що в руках пролетарської держави в момент шаленої громадянської війни такий орган як ВНК був необхідним"¹⁵.

"Красная книга ВЧК" містить в собі матеріали, пов'язані з ліквідацією органами ВНК "Союзу захисту Батьківщини і свободи", придушенням заколоту лівих есерів тощо. Якщо врахувати, що видання публікувалося якраз напередодні процесу у справі "керівного ядра" партії соціалістів-революціонерів (8 липня - 7 серпня 1922 р.), то можна стверджувати, що воно ставило перед собою не стільки наукові чи просвітницькі, скільки пропагандистські цілі.

Започаткована в 20-х роках традиція була продовжена в кінці 50-х рр. виданням документального збірника з історії Всесоюзної надзвичайної комісії¹⁶. Лише через тринадцять років аналогічне видання, присвячене історії ВУНК, побачило світ в Україні. На жаль, відсоток опублікованих в ньому оригінальних матеріалів був дуже низьким, оскільки упорядники здебільшого користувалися не архівними фондами, а періодикою, збірниками законодавчих і нормативних актів, іншими відкритими для доступу виданнями¹⁷.

В порівнянні з попередніми, вигідно вирізняється збірник “В.И.Ленин и ВЧК”, на сторінках якого видруковано близько 500 самих різноманітних документів та матеріалів¹⁸. Важливо, що значна їх частина, виявлена у фондах колишнього Центрального партійного архіву Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, вводилась в науковий обіг вперше.

Якщо документальні збірники прагнули показати органи ВНК-ВУНК у найкращому світлі, розкрити їх виняткову роль у становленні і зміцненні Радянської держави, обґрунтувати непересічні соціальні функції, то із зовсім іншого боку - через призму масових злодіянь щодо власного народу, висвітлювалася діяльність надзвичайних комісій в оприлюднених на Заході документах міжнародних організацій. Яскравим прикладом цього може служити доповідь Центрального комітету Російського Червоного Хреста про діяльність надзвичайної комісії у Києві, опублікована у Берліні в “Архіві російської революції” в 1922 р.¹⁹ Свідчення учасників місії, яка перебувала у Києві у 1920 р., демонструють жахливі картини масового винищення місцевого населення, абсолютне небажання співробітників Київської НК рахуватися з будь-якою громадською думкою.

В контексті дослідження історії спецслужб винятковий інтерес представляє мемуарна література. Незважаючи на свою суб’єктивність, певну однобічність в оцінках, вона містить в собі ряд важливих деталей, відсутніх в офіційних зведеннях, документах, повідомленнях періодичної преси. Причому, якщо в 20-30-х роках з спогадами здебільшого виступали організатори і керівники спецслужб, то у післявоєнні десятиріччя свої роздуми щодо роботи органів держбезпеки опублікували оперативні працівники їх низових ланок - С.З.Остряков, Д.М.Смирнов, В.А.Тимофєєв, Ф.Т.Фомін та інші²⁰.

Свою точку зору на процеси, що проходили в країні у 20-30-х рр., висловили і ряд наших співвітчизників, що потрапили в жорна репресій. Оpubліковані на Заході, вони викликали широкий резонанс у світових громадських колах, стали живим звинуваченням творцям і провідникам тоталітарної системи²¹.

Якщо література, опублікована у 20-80-х рр., лише визначила контури проблеми, ввела в науковий обіг окремі документальні матеріали, свідчення сучасників, то видання, що побачили світ на рубежі 80-90-х років, ознаменували собою якісно новий етап в розробці проблем історії радянських спецслужб, визначення їх місця і ролі в радянському суспільстві. Важливу роль відіграло в цьому схвалення Президією

Верховної Ради та Кабінетом Міністрів України Державної програми підготовки науково-документальної серії книг “Реабілітовані історією”, покликаної глибоко і всебічно проаналізувати причини, наслідки і механізми функціонування тоталітарної системи, увічнити пам’ять сотень тисяч громадян України, що стали жертвами політичних репресій. Прийняття зазначеної програми значною мірою активізувало роботу в областях України, внаслідок чого було підготовлено і опубліковано ряд оригінальних праць, що висвітлювали, серед іншого, діяльність колишніх спецслужб, окремих їх підрозділів, керівників та оперативних працівників²².

Численні публікації на регіональному рівні, здійснені у 90-х роках, як з’ясувалося, лише частково вирішували проблему введення в науковий обіг документальних матеріалів колишніх спецслужб. Наступне вагоме слово в цьому напрямку сказали своїми публікаціями заступник голови Служби безпеки України В.І.Пристайко та доктор історичних наук Ю.І.Шаповал²³. В 1995 р. вони опублікували монографію, присвячену справі “Спілки визволення України”, в якій оприлюднили близько 60 оригінальних оперативних та процесуальних документів. Незважаючи на те, що останні стосувалися перш за все підготовки та проведення конкретного судового фарсу, вони без перебільшення розкривали ті основні процеси, що відбувалися в середовищі української інтелігенції в 20-х роках, показували реакцію української еліти на заходи владних структур у сфері соціалістичного будівництва. Органічним продовженням зусиль по відтворенню історичної правди стала наступна монографія В.Пристайка та Ю.Шаповала “Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття 1924-1934”²⁴, написана на основі справи-формуляра видатного українського політичного та громадського діяча, непересічного вченого-історика.

Якщо дві попередні монографії згаданих авторів присвячувалися конкретним подіям та особам, то їх збірник “ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи”, піднімає практично невідомі сторони оперативної діяльності спецслужб у 20-30-ті роки²⁵. Опубліковані в ньому матеріали (оперативні накази, інструкції, доповідні записки, внутрішнє листування) дозволяють глибше зрозуміти не лише зміст, напрямки і форми роботи спецслужб, а й психологію їх працівників.

Розцінюючи праці В.Пристайка, Ю.Шаповала як істотний крок вперед у розробці і оприлюдненні архівів колишніх

спецслужб, не можна одночасно не відзначити, що ними не вичерпується необхідність серйозної археографічної роботи по підготовці до друку раніше закритих для дослідників документів.

На широкій документальній основі побудована монографія ректора Академії Служби безпеки України В.С.Сідака²⁶. Їх всебічне опрацювання дозволило, певним чином, переглянути таке поняття в українській історіографії як “політичний бандитизм”, довести, що в період національно-визвольних змагань українського народу було докладено чимало зусиль для формування і розгортання спецслужб.

Введення в науковий обіг документів колишніх спецслужб поставило на порядок денний питання їх джерелознавчої критики. Одним з перших висловився щодо цього кандидат філологічних наук С.І.Білокінь, який у своїй статті порушив джерелознавчі проблеми опрацювання архівно-слідчих справ²⁷. На жаль, вказана робота показує не стільки шляхи визначення достовірності інформації, скільки розкриває форми і методи фальсифікації архівно-слідчих справ. Наступна праця автора вражає насиченістю фактичним матеріалом. Захоплюючись переліком злочинів більшовицького режиму, С.І.Білокінь іноді втрачає думку в дослідженні²⁸.

На необхідність вироблення методики опрацювання архівно-слідчих справ звернули О.В.Гранкіна, Д.В.Омельчук, Н.П.Московченко. У підготовлених ними рекомендаціях проаналізована структура архівно-слідчих справ, подана їх загальна характеристика²⁹.

Питання джерелознавчої критики архівно-слідчих справ активно обговорювалися на науковій конференції у жовтні 1997 року. Розбіжність висловлених на ній думок засвідчила, що специфіка таких джерел вимагає вироблення нових нетрадиційних прийомів їх критики³⁰. Не меншої уваги до себе потребують аналітичні, оперативні документи колишніх спецслужб, опрацювання яких ще знаходиться на своїх самих початкових етапах. Останнє довело дисертаційне дослідження В.В.Ченцова, яке до цього часу в розробці зазначених проблем залишається чи не єдиним на теренах колишнього СРСР³¹. Його автор, спираючись на широке коло джерел партійних і відомчих архівів, зумів переконливо довести, що документи органів держбезпеки, незважаючи на свою специфіку, спрямованість, мають виключну цінність для дослідження політичних, соціально-економічних, культурних, релігійних та інших процесів, що відбувалися в Україні у 20-х рр.

Таким чином, проаналізувавши літературу з досліджуваної тематики, можна стверджувати, що незважаючи на свою чисельність вона не відображає цілого ряду важливих сторін роботи колишніх спецслужб, до того ж обмежуючись періодом ВНК-ВУНК, який в силу об'єктивних і суб'єктивних причин не став характерним для їх подальшої діяльності. Оригінальні розвідки окремих авторів, публікації документів можна вважати сьогодні лише першим підходом до теми. Причому, введені в науковий обіг документальні матеріали ВУНК-ДПУ-НКВС не стали предметом джерелознавчих досліджень, які б дозволили визначити ступінь достовірності закладеної в них інформації, їх цінність як джерела з історії України 20-30-х рр.

ПРИМІТКИ

¹ Антипов Н. Очерки из деятельности Петроградской чрезвычайной комиссии//Петроградская правда.-1919.-1-22 января; Дукельський С. ЧК-ДПУ // Український історичний журнал.-1991.-№1.-С.25-36; №3.-С.16-25; його ж. ЧК на Україні.-Торонто, 1989.-150 с.; Лацис М. Два года борьбы на внутреннем фронте.-М., 1920-115 с.; його ж. Чрезвычайные комиссии по борьбе с контрреволюцией.-М., 1921-96 с.; його ж. Тов. Дзержинский и ВЧК//Пролетарская революция.-1926.-№9-С. 81-97; його ж. Правда о красном терроре.//Известия ВЦИК.-1920.-6 февраля; Петерс Я. Воспоминания о работе в ВЧК в первый год революции//Пролетарская революция.-1924.-№10.-С. 5-32; його ж. Несколько слов о работе ВЧК-ОГПУ.//Правда.-1928.-18 декабря; його ж. Доклад на заседании Московского совета об антисоветской деятельности правых эсеров и меньшевиков.//Известия ВЦИК.-1918.-26 июня.

² Мельгунов С.П. Красный террор в России. - М.: СП "РУИСО", 1990-208 с.

³ Даниель А.Ю., Охотин Н.П. О Мельгунове и его книге//Мельгунов С.П. Красный террор в России.-М.: СП "РУИСО", 1990.-С. 203.

⁴ Авербух (Авериус) Н.Н. Одесская "чрезвычайка".-Кишинев, 1920.-37 с.

⁵ Бычков Л. ВЧК в годы гражданской войны.-М.: Воениздат, 1940.-80с.; Корнатовский Н.А. Заговор против социалистической Родины (осень 1919 г.) в Петрограде//Красная летопись.-1937.-№3.-С. 10-18; Самсонов Т.П. Войска ВЧК в гражданской войне//10 лет Красной Армии. Приложения к газете "На боевом посту".-М., 1928.-С. 1-25.

⁶ Голинков Д.Л. Крушение антисоветского подполья в СССР.В

2-х кн.-М.: Политиздат, 1986.- Кн. 1.-333 с.; Кн. 2.-397 с.

⁷ Софинов П.Г. Очерки истории ВЧК.-М.: Госполитиздат, 1960.-248 с.

⁸ Велидов А.С. На страже завоеваний Октября//История СССР.-1970.-№1.-С. 3-26; Львов Г.Д. Карающий меч революции//Вопросы истории.-1968.-№12.-С. 201-204.

⁹ Голіченко В. Боротьба за додержання соціалістичної законності чекістськими органами України//Радянське право.-1963.-№6.-С. 13-20; його ж. Партійне керівництво органами державної безпеки. На матеріалах України.-К.: Вид-во Київського ун-ту, 1968.-183 с.; його ж. Вартові революції.-К.: Політвидав України, 1966.-163 с.

¹⁰ Бачинский П.П. Органи ВУЧК у захисті Радянської влади на Україні//Український історичний журнал.-1969.-№1.-С. 57-63.

¹¹ Ленін В.І. М.І.Лацісу//Повн. збір. тв.-Т. 50.-С. 338.

¹² Курицын В.М. Переход к нэпу и революционная законность, М.: Наука, 1972.-216 с.; його ж. Становление социалистической законности.-М.: Наука, 1983.-193 с.; Титов Ю.П. ВЧК в первые годы Советской власти//Вестник МГУ. Право.-1963.-№1.-С. 4-8; його ж. Создание ВЧК, ее правовое положение и деятельность.-М.: ВЮЗИ, 1981.-141с.; його ж. Система советских революционных трибуналов в первые годы НЕПа//Вопросы истории органов борьбы с преступностью.-М.: ВЮЗИ, 1987.-С. 70-134.

¹³ Литвин А.Л. ВЧК в советской исторической литературе//Вопросы истории.-1986.-№5.-С. 96-103.

¹⁴ Красная книга ВЧК.-2-е изд.-М.: Политиздат, 1989.-Т. 1.-415 с.; Т. 2.-540 с.

¹⁵ Там само.-Т. 2.-С. 4.

¹⁶ Из истории Всероссийской Чрезвычайной комиссии. 1917-1921 гг.-М.: Госполитиздат, 1958.-511 с.

¹⁷ На защите революции. Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии 1917-1922.-К.: Политиздат, 1971.-392 с.

¹⁸ В.И.Ленин и ВЧК. (1917-1922).-М.: Политиздат, 1975.-680 с.

¹⁹ Доклад Центрального Комитета Российского Красного Креста о деятельности Чрезвычайной Комиссии в Киеве//Архив русской революции. В 22 т.-М.: Терра, Политиздат, 1991.-Т. 6.-С. 339-364.

²⁰ Остряков С.З. Военные чекисты.-М.: Воениздат, 1979.-320 с.; Смирнов Д.М. Записки чекиста.-Минск: Беларусь, 1965.-256 с.; Тимофеев В.А. На незримом посту. Записки военного разведчика.-М.: Политиздат, 1981.-211 с.; Фомин Ф.Т. Записки старого чекиста.-М.: Госполитиздат, 1962.-205 с.; Разглашению не подлежит. Очерки, статьи, воспоминания о чекистах Винничины.-Одесса, Маяк, 1989.-208 с.; Рыцари долга. Воспоминания чекистов.-Донецк: Донбасс, 1982.-95 с.

²¹ Альбрехт К.И. В подвалах ГПУ. Б.М., Б.Г. - 52 с.; Багряний І. Чому я не хочу вертатися до СРСР?- Вінніпег, Манітоба. Б.Р.-38 с.; Білінський А. В концтаборах СРСР. 1944-1955: спогади і спостереження.-Мюнхен: Орлик-Чикаго, 1961-379 с.; Дубровський В.В. 2-й відділ БАМЛАГУ у ГПУ-НКВС.-Нью-Йорк: Наша Батьківщина, 1965.-79 с.; Гольденвейзер А.А. Из киевских воспоминаний//Архив русской революции. В 22 т.-М.: Терра, Политиздат, 1991.-Т. 6.-С. 161-303; Хахуля О. Б.Антоненко-Давидович у пазурях чекістів: спогади.-Мельбурн: Ластівка, 1987.-218 с.

²² Реабілітовані історією.-Київ-Полтава: Рідний край, 1992.-401 с.; Червоні жорна.-Вінниця, 1994.-90 с.; Час чорного ворона.-Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 1995.-166 с.; "Гіркий був келих життєвий..."-Вінниця, 1995.-66 с.; Лихолобова З.Г. Сталінський тоталітарний режим та політичні репресії кінця 30-х років в Україні.-Донецьк: ДонДУ, 1996.-145 с.; Відомості про громадян, що зазнали політичних репресій.-Миколаїв, облредколегія "Реабілітовані історією", 1997.-48 с.; Вінниця: злочин без кари. Документи, свідчення.-К.: Воскресіння, 1994.-334 с.

²³ Пристайко В., Шаповал Ю. Справа "Спілки визволення України".-К.: Інтел, 1995.-448 с.

²⁴ Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД - трагічне десятиліття: 1924-1934.-К.: Україна, 1996.-335 с.

²⁵ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи.-К.: Абрис, 1997.-608 с.

²⁶ Сідак В.С. Національні спецслужби в період Української революції.-К.: Видавничий дім "Альтернативи", 1998.-320 с.

²⁷ Білокінь С.І. Джерелознавчі проблеми вивчення слідчих справ НКВС//Проблеми історії України.-К.: Наукова думка, 1994.-Вип. 3.-С. 90-101.

²⁸ Білокінь С.І. Масовий терор як засіб державного управління СРСР. — К., 1999. — 448 с.

²⁹ Гранкіна О.В., Омельчук Д.В., Московченко Н.П. Використання архівно-слідчих справ громадян, репресованих у 1920-1950-ті рр. Методичні рекомендації.-К.: Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України, 1997.-35 с.

³⁰ Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичний аспект використання: Зб. наук. пр.-К.: Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України, 1998.-161 с.

³¹ Ченцов В.В. Документы органов госбезопасности как источник по социально-политической истории Украины в 1921-1925 гг. На материалах Екатеринославской губернии.: Дис.. канд. истор. наук.- 07.-00.09.-Днепропетровск, 1992.-325 с.